

VIDICI, 6-7, 1983

»Vaspitačke sklonosti koje preovlađuju kod roditelja u našoj savremenoj gradskoj sredini su takve da pre otežavaju nego olakšavaju njihovoj deci da postanu samostalni odrasli ljudi. Da li će ona, uprkos tim otežanim uslovima, to i postati ne zavisi, naravno, samo od roditelja. Možemo li reći: na sreću? To bismo smeli samo kada bismo bili sigurni da ostali ključni agensi vaspitanja (pre svega škola) deluju na drugačiji način. U to ne samo da nismo sigurni nego, na žalost, nemamo mnogo osnova da tako nešto pretpostavimo. Pa ipak, ti isti roditelji, ta ista škola, kao i svi ostali koji su na neki način uključeni u vaspitanje dece, očekuju da se ona »jednog dana« osamostale. Podaci koji slede, kao i teorijska rasprava koja im prethodi, daju nam pravo da postavimo pitanje: na osnovu čega?»

NADA KORAĆ

o kontinuitetu i diskontinuitetu u vaspitanju

Tekst koji sledi ima dva neposredna povoda, od kojih ni jedan nije vremenski svež: jedan davni članak poznatog američkog antropologa Rut Benedikt (Ruth Benedict), čiji smo naslov gotovo doslovno preuzeli, i jedno empirijsko istraživanje koje smo sami izveli, a čiji nalazi u velikoj meri idu u prilog stavovima i idejama iznetim u ovom članku. Članak 'Kontinuitet i diskontinuitet u kulturnom uslovljavanju' ('Continuities and Discontinuities in Cultural Conditioning') objavljen je prvi put u časopisu *Psychiatry*, u prvom broju za 1938. godinu; istraživanje smo, sa malom grupom saradnika (Ljuba Stojić, Borislav Lorenc i Irina Bah-Dragutinović) izveli pre punih pet godina (april 1978.) za beogradski nedeljnik NIN koji je u glavnim crtama objavio njegove nalaze, kao i instrument (neku vrstu projektivnog testa) koji smo koristili, sa tumačenjima odgovara koje smo dobili (brojevi 1425 i 1426). Najzad, pisanje ovog teksta svakako su podstakli i, zasad još neupadljivi, nagoveštaji da u oblasti razvojne psiholo-

gije i psihologije deteta ima sve više interesovanja za izučavanje onih shvatanja i stavova o deci i detinjstvu koji su karakteristični za određena doba i društvene sredine. Ovde moramo podsetiti da je takvih izučavanja, doduše, bilo srazmerno mnogo u jednoj psihologiji bliskoj disciplini, antropologiji (Margaret Mid — Margaret Mead i Rut Benedikt su među njihovim najpoznatijim autorima), ali da su se ona po pravilu bavila načinima podizanja dece (i zaključivanjem o njima odgovarajućim shvatanjima i stavovima) u takozvanim primitivnim društvima, sistematski zaobilazeći ovaj domen prakse u sopstvenim (tzv. civilizovanim) društvima. Ipak, u poslednjih tridesetak godina bilo je i izuzetaka od ovog pravila: neki su se autori, manje ili više neposredno i manje ili više detaljno, bavili izučavanjem **istorijskih promena** u shvatanjima o prirodi detinjstva, kao i u njima odgovarajućim načinima podizanja dece, u zapadnim društvima. Ovo je vodilo postepenom prevazilaženju svojevrsnog egocentrizma istraživačke misli u ovim društvima, sklone da način života i tradicije zapadnog sveta (između ostalog i onu koja se tiče podizanja dece) smatra nekom vrstom modela normalnosti, a tipične osobine njegovih pripadnika (koje su proizvod te tradicije i tog načina života) 'ljudskom prirodom'. Zahvaljujući takvim radovima, dakle, shvatanja o prirodi deteta i njima odgovarajući načini podizanja dece u datom društvu, bilo ono 'primitivno' ili 'civilizovano', počeli su se tretirati kao jedna od mnogih mogućnosti'. Ovakav **relativistički stav** u pogledu načina na koje određene sredine i dati istorijski uslovi modifikuju 'ljudsku prirodu' (ne dovodeći, naravno, pritom u pitanje univerzalnost svih onih osobenosti, pre svega — ali ne samo — bioloških, koje se mogu smatrati nekom vrstom 'zajedničkog jezgra' ljudske vrste) sve je češći u istraživanjima ove problematike. Ovakva istraživačka interesovanja javljaju se, doduše sasvim postepeno, i u našoj zemlji. Jedan rad koji bi, ovim povodom, svakako trebalo da pobudi pažnju jeste knjiga Alenke Puhar **Prvotno besedilo življenja**, objavljena 1982. u Ljubljani. Rekonstruišući sliku detinjstva u Sloveniji XIX veka (na osnovu, pre svega, književnih dela autora iz tog doba — Cankara, Prežihova Voranca) autor traga ne samo za odgovorom na pitanje šta je, tada i tamo, značilo biti dete, već i za korenima onoga što se uglavnom smatra za bitna obeležja savremenog slovenačkog mentaliteta. Sličnom cilju, mada drugačijim istraživačkim putevima, usmeren je i jedan od najnovijih projekata Instituta za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Autor, Žarko Trebješanin, smatra da bi istraživanje 'Narodne teorije razvoja ličnosti u različitim subkulturama Srbije' trebalo da »zahvati i artikulise onaj sistem verovanja, shvatanja, stavova i vrednosti vezanih za razvoj ličnosti koji kao skrivena, neiskazana (implicitna) 'teorija' stoji iza i određuje način podizanja dece u našim krajevima.« (Iz teksta predprojekta, podnetog Institutu za psihologiju). U osnovi ovog pokušaja leži uverenje da je vaspitna praksa u jednoj kulturi (subkulturi) određena osobe-

¹ Minimalan spisak radova koje karakteriše ovaj pristup, pored pomenutog članka Rut Benedikt, morao bi uključiti sledeće:
 P. Aries, *Centuries of Childhood* (New York: Knopf, 1962)
 D. Hunt, *Parents and Children in History* (New York, Basic Books, 1970)
 W. Kessen, *The Child* (New York: Wiley, 1965)
 P. Coveney, 'The Image of the Child in English Literature' (In: *Rethinking Childhood*, Ed. A. Skolnick. Boston: Little, Brown and Company, 1976)

nim načinom života u toj društveno-kulturnoj sredini, kao i njenom kulturno-istorijskom tradicijom. Ova će se studija, dakle, kretati u okvirima manje-više iste problematike koja je zahvaćena u knjizi *Prvotno besedilo življenja* mada će joj, kao što je napomenuto, pristupiti drugačijim metodama. Ovde se, ujedno, spisak radova koji se (kod nas) bave ovakvim temama, završava. Više bismo voleli da se kratkoća ovog spiska može pripisati našoj nedovoljnoj obaveštenosti nego pravom stanju stvari u ovoj istraživačkoj oblasti; no, i ako je tako, ostaje, čini se, opravdan utisak da ćemo na njihovu osetniju pojavu u našoj sredini imati još dosta da čekamo.

Ako bi se na radove ove vrste (kako domaće, tako i strane, navedene u fusnoti) trebalo osvrnuti u jednoj rečenici, moglo bi se reći sledeće: nastojeći da što podrobnije opišu i artikuliraju ono što je specifično za 'teoriju' i praksu vaspitavanja dece u pojedinim subkulturama, oni otvaraju jedan značajan put ka boljem razumevanju date tradicije i njenih proizvoda (dakle, i mnogih važnih aspekata savremenosti) te su, kao takvi, zaista dragoceni. Moralo bi se, međutim, dodati i to da bi ovakvi istraživački zahvati ostali nedovoljno duboki i temeljni ako bi njihovi autori propustili da uoče u kojoj meri ono čime se neposredno bave (kulturno-istorijske specifičnosti podizanja dece u datom društvu) predstavlja ili ne predstavlja izraz jednog opštijeg obrasca. Ovakva bi istraživanja, dakle, mogla doprineti ne samo upoznavanju načina podizanja dece u pojedinim kulturno-istorijskim uslovima, nego i boljem razumevanju nekih značajnih socijalno-psiholoških fenomena savremenog sveta ako bi svoje nalaze razmatrala, između ostalog, i na tačke gledišta jednog relativno uopštenog modela koji leži u osnovi vaspitne prakse svih onih kultura (i subkultura) koje bi mogle biti obuhvaćene zajedničkim nazivom 'zapadna civilizacija'. Ovde odmah moramo istaći i to da, bar koliko je nama poznato, u literaturi nije moguće naći ništa što bi pretendovalo da bude eksplikacija jednog takvog modela. Ipak, jedan veoma inspirativan podsticaj za tako nešto postoji: to je članak Rut Benedikt koji je pomenut na početku ovog teksta. Mada je metodologija na kojoj se zasnivaju njene tvrdnje o odrastanju u »primitivnim« zajednicama takva da se one ne bi smele prihvatiti bez rezervi, i mada se ovaj rad tiče samo nekih aspekata podizanja dece, zahvatanje same suštine problema, kao i kristalna jasnoća izlaganja, čine ga onom vrstom razmatranja kakvo istinski podstiče razmišljanje o pojavi na koju se odnosi. Kao takav, ovaj rad se ne bi smeo zaobići ni u jednom istraživanju problematike o kojoj je ovde reč, naročito ako njegovi autori nastoje da dođu do nekih iole dubljih тумачenja. Budući da ovaj članak, čija je vrednost, između ostalog, potvrđena i njegovim ponovnim objavljivanjem gotovo četrdeset godina posle prvog puta (zbornik radova *Rethinking Childhood*, 1976.), nije preveden kod nas i da je, uglavnom, nepoznat, smatramo da će biti korisno da ga ovde detaljnije prikažemo.

Rut Benedikt: diskontinuitet kao obeležje odrastanja u zapadnoj kulturi

Budući da je prirodna činjenica da svako mora najpre biti dete da bi mogao postati odrasla osoba, a da ove dve uloge predstavljaju izrazite

suprotnosti **diskontinuitet** je, u ljudskom životnom ciklusu, takođe **prirodna činjenica**. Načini **prelaženja** iz jedne u drugu ulogu su, međutim, **kulturne činjenice** koje, kao takve, variraju od društva do društva te, prema tome, »nijedan od ovih posebnih kulturnih mostova ne treba smatrati 'prirodnim' putem ka zrelosti.« (Benedict, 1976, p. 20). Opredivši se, ovako, na samom početku članka za **relativistički pristup**, tako popularan kod savremenih istraživača ove problematike, autor dalje izlaže argumente u prilog stavu da zapadnu kulturu obeležava izrazito **naglašavanje kontrasta** između deteta i odraslog. »Dete je aseksualno, dok odrasli meri svoju muževnost svojim seksualnim aktivnostima; dete mora biti zaštićeno od ružnih životnih činjenica, a odrasli se sa njima mora suočiti bez psihičkih lomova; dete mora biti poslušno, odrasli mora da zapoveda. Sve su ovo dogme naše kulture, dogme koje, uprkos prirodnim činjenicama, druge kulture obično ne dele. Uprkos fiziološkim suprotnostima između deteta i odraslog, ova njihova uvećanja su kulturnog porekla.« (Benedict, 1976, p. 20). Dok je, dakle, naglašavanje prirodne činjenice (ili, kako autor kaže, uvećavanje) diskontinuiteta između deteta i odraslog — kulturna činjenica koja karakteriše zapadna društva, u ovom članku se tvrdi (i mnogim primerima ilustruje) da put do zrelosti može biti i drugačiji: u vaspitnoj praksi mnogih tzv. primitivnih društava veoma je uočljivo **naglašavanje kontinuiteta** između deteta i odraslog, ali (što se iz navedenih primera jasno vidi) uz puno uvažavanje njihovih međusobnih, prirodnih razlika. I ma koliko nama, koji smo i sami u najvećoj meri deo zapadne civilizacije, to moglo izgledati neverovatno, R. Benedikt navodi niz činjenica u prilog tvrdnji da, u mnoštvu različitih tipova društava koje su ljudi kroz svoju istoriju stvorili, ovo izrazito naglašavanje suprotnosti između deteta i odraslog predstavlja pre izuzetak nego pravilo. Malo je društava, kaže ona, u kojima ljudi moraju da nauče jedan skup ponašanja u detinjstvu, da bi ih zatim, u doba odrastanja, što brže odučili i usvojili neka druga, obično sasvim suprotna. Ističući ovo, autor jasno uočava da ovo naglašavanje diskontinuiteta, ni u zapadnim društvima, nije vezano za sva ponašanja. Običaji i navike vezni za ishranu i odevanje (npr. uzimanje tri obroka dnevno, ili oblačenje odeće koja odgovara prilici) jesu nešto što je poželjno usvojiti što pre i tu, naročito što se tiče ishrane (sa delimičnim izuzetkom prve godine života) gotovo da i nema diskontinuiteta. S druge strane, ima takvih domena života u kojima se kontrasti između deteta i odraslog do krajnosti naglašavaju. Rut Benedikt, koja je izabrala tri takva domena, glavni deo svog članka posvećuje razmatranju kontrasta koji se u njima javljaju: (1) odgovorna nasuprot neodgovornoj statusnoj ulozi, (2) dominacija nasuprot potčinjavanju, (3) suprotne polne uloge. Ona smatra da diskontinuitet u životnom ciklusu pojedince u zapadnoj kulturi u velikoj meri zavisi od vezanosti te kulture za ove tri vrste kontrasta.

Za razliku od zapadnih društava, u tzv. primitivnoj zajednici dete se, od najranijih uzrasta, uči da odgovorno učestvuje u njenim aktivnostima ali su, pritom, zadaci koji se od njega očekuju prilagođeni njegovim sposobnostima. Jedan veoma ilustrativan primer za to saopštila je antropolog Rut Anderhil (Ruth Underhill), pričajući kako je »(...) sedela sa grupom Papago Indijanaca iz Arizone kada se domaćin kuće okrenuo svojoj trogodišnjoj unuci i rekao joj da zatvori vrata. Vrata su bila teška i nije ih

bilo lako zatvoriti. Dete je pokušalo, ali ona se nisu pomerala. Nekoliko puta, deda je ponovio, 'Da, zatvori vrata.' Niko nije priskorčio u pomoć detetu. Niko nije preuzeo njenu odgovornost. S druge strane, nije bilo nestrpljenja jer je, na kraju krajeva, dete bilo malo. Oni su sedeli ozbiljni, čekajući da dete uspe, a deda joj je ozbiljno zahvalio. Podrazumevalo se da joj taj zadatak ne bi ni bio zadat ako ga ona ne bi mogla izvršiti a, pošto joj je bio zadat, odgovornost je bila samo njena, baš kao i da je bila odrasla žena.* (Benedict, 1976, p. 21). U zapadnim društvima, s druge strane, dete nema priliku da stekne **njemu razumljiva** merila na osnovu kojih bi procenjivalo svoje postignuće: ako je pohvaljeno za uspeh u nečemu, to je obično zato što je roditelj dobro raspoložen, bez obzira da li je zadatak zaista valjano obavljen, a i kada jeste, sama pohvala je, kako autor kaže, 'različitog reda' od pohvale koju bi dobio odrasli za istu stvar. Da bismo ovo razjasnili, moramo za trenutak napraviti mali korak izvan teksta koji prikazujemo jer u njemu, čini se, ova važna tačka nije dovoljno precizirana. Ako smo dobro razumeli argumentaciju R. Benedikt, njena tvrdnja da pohvala detetu nikada nije istog reda kao i pohvala odrasle trebalo bi da znači da se pohvala detetu, po pravilu, tek u drugom redu odnosi na kvalitet obavljenog posla dok mera ponašanja zahtevima odraslih, dakle mera njegove **poslušnosti**, dolazi u prvi plan. Poslušnost kao glavno merilo na osnovu koga se daju ili ne daju pohvale može biti eksplicitna ili ostati implicitna: ako je eksplicitno, ovo merilo je nešto što dete kasnije, prelazeći u odraslo doba, treba da oduči; ako je implicitno, ono zamagluje ono merilo koje je zaista jedino bitno — uspešnost u obavljanju zadatka. I u jednom i u drugom slučaju detetu je, manje ili više, **otežano učenje** onih vidova ponašanja koji treba da mu omoguće da postane uspešna i dobro prilagođena odrasla osoba. Da bismo ovo učinili još jasnijim, vratimo se primeru koji smo malopre naveli. Mala Papago Indijanka, koja od najranijih godina dobija pohvale kada (i samo kada) uspešno obavi zadatak koji joj je poveren, tokom čitavog detinjstva postepeno uči da se prema takvim zadacima mora odnositi sa punom ličnom odgovornošću jer je to jedini način da se uspešno uključi u svet u kome živi; njena vršnjakinja u nekom 'civilizovanom' društvu biće pohvaljena uvek kada dovoljno jasno pokaže da se dragovoljno pokorava zahtevima odraslih, bez obzira da li te zahteve stvarno i zadovoljava (i ako ne bi uspela da zatvori vrata, naprimer, onda bi po svoj prilici bila pohvaljena jer je bila 'dobro dete' i poslušala roditelje ili bi, u nepovoljnijem slučaju, bila izložena blagom podsmehu zato što je slabašna. U Papago porodici se ne bi desilo ni jedno, ni drugo). U postpubertetskim godinama, kojoj će od njih dve biti lakše? U odnosu na zadatke sa kojima se suočava, mala Indijanka će nastaviti da se postavlja onako kako je odmalena naučila — sa punom ličnom odgovornošću. Njena američka ili evropska vršnjakinja će se, međutim, naći u za nju potpuno novoj i zbunjujućoj situaciji i biće joj potrebne godine da se u njoj snađe. Ovaj primer, kao i ostali koje Rut Benedikt navodi (opet iz severnoameričkih plemena, Šien — Cheyenne i Odžibua — Ojibwa) vode jednom zaključku koji se nikako ne slaže sa uverenjem, veoma raširenim u zapadnim društvima, da period 'produženog detinjstva' i, uopšte, načini postupanja prema deci koji u njima pre-

ovlađuju, doprinose njihovom uspješnijem i lakšem uključivanju u svet odraslih. Taj zaključak bi bio da je u zapadnim društvima, sa tačke gledišta učenja nekih vidova ponašanja koji su neophodni za uspešno uključivanje u svet odraslih, detinjstvo manje-više **izgubijeno vreme**. Ovo se, naravno, ne odnosi na sva takva ponašanja, ali je neosporno da su ona na koja ukazuje Rut Benedikt veoma bitna. Domen odgovornosti je, dakle, jedan od domena života u kojima zapadna društva preneglašavaju prirodni diskontinuitet između uloge deteta i uloge odraslog, otežavajući time prelazanje iz jedne u drugu. Razmotrimo i ostale takve domene.

Iz onoga što je Rut Benedikt rekla u vezi sa odgovornošću, proizilazi da se u zapadnim društvima deca, umesto odgovornosti, najčešće (obično implicitno) uče — poslušnosti. Poslušnost je, ipak, u tom slučaju samo **sredstvo** — ili bar tako roditelji i vaspitači obično misle — da bi se dete naučilo onim ponašanjima koja su za njega korisna. U osnovi ovakvih mišljenja najverovatnije leži ubeđenje da će deca, čineći u početku određene stvari zato što to odrasli od njih zahtevaju (i za to ih nagrađuju), naučiti da te stvari kasnije čine i onda kada to od njih niko ne zahteva. Ovaj vid učenja u psihologiji je poznat kao **uslovljavanje**. Uslovljavanjem, dakle, dete uči one **postupke**, ona ponašanja koja su korisna i poželjna. U 'primitivnim' zajednicama, kao što pokazuje Rut Benedikt, učenje postupaka je samo **sredstvo** (jednom će to biti zatvaranje vrata, drugi put postavljanje zamki za ptice ilisakupljanje plodova itd.) da se kod dece razvije jedan uopšten **stav** prema zadacima koji se pred njega postavljaju, a to je stav pune lične odgovornosti za njihovo izvršenje. Ne izgleda teško zaključiti koja je od ove dve vaspitne strategije povoljnija po dete i njegov razvoj u dobro prilagođenu odraslu osobu. Ima, međutim, i u zapadnom načinu vaspitanja uopštenih stavova čiji se razvoj veoma podstiče kod dece. Najuošteniji od tih uopštenih stavova jeste upravo **poslušnost** (uočimo da je ona, za razliku od domena odgovornosti, gde je bila **sredstvo**, u oblasti o kojoj je sada reč, postala **cilj** kome su vaspitni postupci usmereni). Najveća nevolja sa poslušnošću kao uopštenim stavom, međutim, jeste ta što je njega, na kraju detinjstva, poželjno što pre i što temeljnije odučiti. Uočimo, ovde, još jednu razliku od domena odgovornosti: odgovornost se, kao što smo videli, u detinjstvu ne uči, ali se ne uči ni neko njoj direktno suprotno ponašanje. Najtačnije će biti ako kažemo da se ona, na neki način, zaobilazi — od dece se, naime, ne zahteva da budu odgovorna ali se, svakako, ne zahteva ni da budu neodgovorna (mada se upravo to najčešće od njih očekuje, jer se veruje da takva jedino i mogu biti). Sa poslušnošću, međutim, stvari stoje drugačije: ona se od dece u zapadnim društvima izričito zahteva ali će im, kada odrastu, ta ista društva priznavati zrelost i ukazivati poštovanje samo ako **odbijaju** da se povinuju zahtevima autoriteta pre nego što im se ti zahtevi jasno obrazlože. Kad je u pitanju razvoj **nezavisnosti** (kao antipod poslušnosti) od deteta se, dakle, ne očekuje samo da stekne jedan za njega potpuno nov odnos prema svemu što čini (kao u slučaju odgovornosti) već i to da brže-bolje oduči ono što je od početka života učilo (poslušnost) i usvoji jedan sasvim **suprotan** stav. Diskontinuitet o kome autor govori ovde je, dakle, znatno oštiji nego u prvom slučaju. Međusobni odnos dominacija — potčinjavanje (poslušnost), bilo da su u pitanju pojedinci ili društvene grupe, toliko duboko prožima zapadnu kul-

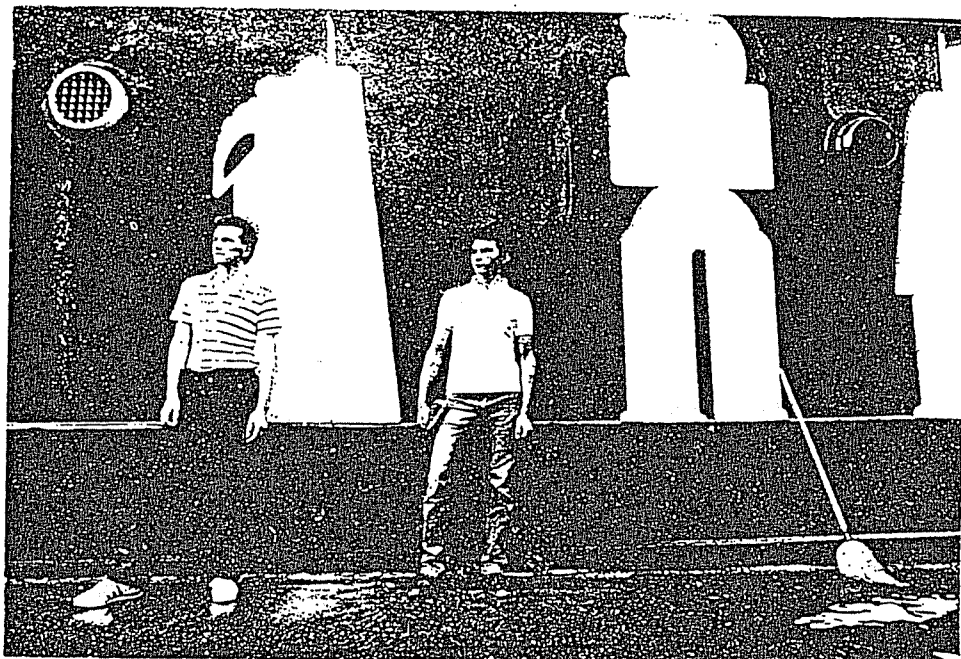
turu da je njenim pripadnicima teško i da zamisle da bi odnos između deteta i odraslog mogao biti istinski **ravnopravan**. U nekim 'primitivnim' društvima, međutim, ta ravnopravnost predstavlja jedan od onih kulturnih fenomena koji su toliko utemeljeni u tradiciji zajednice da se mogu lako prepoznati i u jeziku. U nekim od tih zajednica, naime, način međusobnog oslovljavanja deteta i odraslog koji su u bliskom srodstvu (otac—sin, ded—unuk, sestra—ujak itd.) je **recipročan**: otac i sin, naprimjer, zovu jedan drugog istim imenom (kao, u našoj kulturi, sestra sestru, brat brata itd.). Ovaj reciprocitet u oslovljavanju je, u zapadnoj kulturi, rezervisan samo za nosioce onih uloga koje su po definiciji ravnopravne (braća, sestre, itd.). U pomenutim 'primitivnim' društvima, zapravo, važi isto, s tim što je krug ravnopravnih znatno širi i, što je u ovom kontekstu najbitnije, premošćuje uzrasnu barijeru. Ovo, praktično, znači da u tim zajednicama deca i odrasli imaju ista prava i dužnosti jedni prema drugima što, kako kaže Rut Benedikt, dozvoljava detetu da od početka života upražnjava one oblike ponašanja na koje će se oslanjati i kao odrasli. Navodeći primere za ovo (oni su, ponovo, iz plemena severnoameričkih Indijanaca), ona ističe još jedno važno zapažanje: u ovim se društvima veoma malo pažnje posvećuje poslušnosti, a veoma mnogo odobravanju i pohvali. Kazna je, s druge strane, obično sasvim isključena iz oblasti mogućeg, čak u toj meri da, kako tvrdi autor, urođenici iz raznih delova sveta, upознавши se sa našim (zapadnim) disciplinskim metodama često zaključuju da beli roditelji ne vole svoju decu. R. Benedikt smatra da je razlog ovom, za zapadna shvatanja krajnje čudnom, odsustvovanju kazne sa repertoara vasptininih metoda u jednostavnoj činjenici da se, **ako se od deteta ne zahteva da se potčinjava, mnoge prilike za kažnjavanje same od sebe gube**: do mnogih situacija u kojima bi kazna izgledala neizbežna prosto ne dolazi. Jednostavnost ove argumentacije mora zapanjiti svakog zapadnjaka u čijoj je svesti (i, svakako, nesvesnom) duboko ukorenjeno verovanje da je kazna neophodna da bi od deteta 'postao čovek'. Ako se, međutim, uzme u obzir suprotno gledište koje smo naveli, onda je upravo stav zapadnjaka ono što zaista zapanjuje. Taj stav podrazumeva potpuno ignorisanje jedne notorne životne činjenice: dete je, po svojoj prirodi, malo, slabošno, i sasvim bezopasno te je, samim tim, po svom položaju na neki način podređeno odraslima. Ako je, dakle, njegov prirodni položaj podređen, zašto ga je onda potrebno još dodatno podređivati? Ovo, svakako, ima bar delimično objašnjenje u judeo-hrišćanskoj religioznoj tradiciji — u učenju o nasleđivanju praroditeljskog greha i kazni kao mogućem iskupljenju za to nepoželjno ali neizbežno nasleđe. To, međutim, ni najmanje ne ublažava paradoksalnost zapadnjačkog imperativa poslušnosti kad su u pitanju deca. Izvanrednu ilustraciju za ovo pruža događaj koji se zbilo u jednoj mešovitoj porodici u plemenu Mohavi (Mohave), a koji je autoru ispričao Dr Džordž Devere (George Devereux). »Majka deteta bila je bela i insistirala da otac preduzme korake kada je dete bilo neposlušno i udarilo ga. 'Ali, zašto?' rekao je otac. 'On je mali. On me nikako ne može ozlediti.' Njemu nije bila poznata nikakva dihotomija prema kojoj odrasli očekuje poslušnost, a dete se tome mora povinovati. Da je njegovo dete bilo pokorno, on bi jednostavno zaključio da će ono postati pokorna odrasla osoba, a to je mogućnost koju on ne bi odobrio.« (Benedict, 1976, p. 24).

Ovakav način zaključivanja jeste, istini za volju, veoma uprošćen. Činjenice sa kojima se susrećemo u svakodnevnom životu, kao i podaci iz mnogobrojnih naučnih istraživanja, uveravaju nas da je, vrlo često, istina upravo obrnuta: kod dece čiji su roditelji izričito, i uz mnogo strogosti, insistirali na poslušnosti, neretko se u odraslom dobu razvijaju bunt, inat i, po pravilu, potreba za potčinjavanjem drugih. Ove osobine, doduše, jesu suprotne poslušnosti ali su, isto koliko i ona, udaljene od istinske **nezavisnosti**. Upoređeni sa nezavisnošću, sa stanovišta uravnoteženosti i zrelosti kako odnosa prema sebi i drugima, tako i postupaka koji iz tog odnosa proizilaze, međutim, buntovništvo i potreba za dominacijom izgledaju isto toliko inferiorni kao i pokornost.

Diskontinuitet koji obeležava odrastanje dece u zapadnoj kulturi u ovom domenu (dominacija-potčinjavanje) je, izgleda, ne samo najoštrije, nego i najbesmisleniji. U trećoj oblasti njegovog ispoljavanja, koju ćemo sada razmotriti on, doduše, izgleda manje neprimeren prirodnim činjenicama ali, i dalje, ostaje samo društvena činjenica specifična za zapadnu kulturu.

Ako su zadaci koji se poveravaju detetu primereni njegovim sposobnostima ono je, videli smo, u stanju da ih izvršava sa punom **odgovornošću**. Ono, takođe od najranijih uzrasta, može biti tretirano kao **ravnopravan** član zajednice u kojoj živi. Može li ono, onda, bez psihološke štete, ispoljavati **seksualnost** i, čak, ostvarivati seksualne kontakte sa svojim vršnjacima? Nije li seksualnost, ipak, zbog svoje specifične prirode, domen u čijem razvoju ne može biti kontinuiteta? Gledana bez predrasuda, međutim, ta 'specifična priroda' seksualnosti svodi se zapravo na fiziološku činjenicu da polni organi svoj puni razvoj dostižu relativno kasno, zapravo, na samom kraju detinjstva. I ova činjenica je, ipak, sasvim dovoljna da opravda postavljanje pitanja može li, u razvoju seksualnog ponašanja, uopšte biti nekog kontinuiteta? Prepustimo jednom dužem citatu iz članka Rut Benedikt da na njega da odgovor.

»Suštinski problem nije u tome da li se dečja seksualnost dosledno upražnjava ili ne — jer čak i tamo gde se takvo upražnjavanje odobrava, u većini slučajeva dete mora ozbiljno izmeniti svoje ponašanje u pubertetu ili u braku. **Kontinuitet u izražavanju seksualnosti pre znači to da se dete ne uči ničemu što kasnije mora da oduči.** Ako se u datoj kulturi naglašava seksualno zadovoljstvo, dete koje se kontinuirano uslovljava biće ohrabrivano da eksperimentiše slobodno i sa zadovoljstvom, kao kod stanovnika Markiskih ostrva; ako se naglašava reprodukcija, kao kod Zunija iz Novog Meksika, dečje seksualne sklonosti se neće ostvarivati, jer jedina važna namena za koju se u njegovoj kulturi misli da joj seks služi, njemu još nije dostupna. Značajna suprotnost sa našim vaspitanjem je ta da, iako je dete Zunija pod utiskom poročnosti preranog seksualnog eksperimentisanja, za njega nema opasnosti, kao u našoj kulturi, od povezivanja poročnosti sa **seksom samim po sebi** umesto sa **seksom na njegovom uzrastu**. Odrasli u našoj kulturi često ne uspeva da se oduči od verovanja u poročnost ili opasnost seksa, lekcije koja je duboko utisnuta u njega u godinama najznačajnijim za njegov razvoj.« (Benedict, 1976, p. 25. Podvukla NK).

bojan jović

Sušтина kontinuiteta u vaspitavanju, ni u jednoj od oblasti o kojima je ovde bilo reči, nije, dakle, u tome da se sa detetom postupa kao sa odraslim; takvo postupanje bi podrazumevalo nepoštovanje prirodnih činjenica isto kao i ono koje prenaglašava diskontinuitet. Kontinuitet se, kao što je više puta izričito naglasila Rut Benedikt, ogleda samo u tome da se dete ne uči ničemu što će, kao odrasla osoba, morati da oduči. Ovo bi bila osnovna ideja njenog članka, čije ćemo prikazivanje ovde završiti. Sada ćemo, u svetlu ideja iznetih u njemu, razmotriti neke od nalaza istraživanja koje smo pomenuli na početku ovog teksta.

USLOVI ZA RAZVOJ SAMOSTALNOSTI: JEDNO ISTRAŽIVANJE U NAŠOJ SAVREMENOJ GRADSKOJ SREDINI

Istraživanje o kome je reč imalo je za cilj da ispita nekoliko različitih aspekata odnosa roditelja prema deci i vaspitanju no mi ćemo se, u ovom kontekstu, ograničiti na to da prikazemo one rezultate koje je moguće najneposrednije razmatrati sa stanovišta teme kojom se ovde bavimo, a to je pitanje kontinuiteta, odnosno diskontinuiteta, u vaspitanju. Pošto ukratko prikazemo metod ispitivanja, a zatim i same rezultate, pokušaćemo da izvedemo neke zaključke o tome koliko se vaspitavanje dece (u domenu o kome je ovde reč) u našoj savremenoj gradskoj sredini približava jednom ili drugom od dva opisana opšta obrasca.

U nameri da dođemo do što verodostojnijih pokazatelja onih, relativno trajnih i uopštenih, sklonosti roditelja koje motivišu njihove uobi-

čajene postupke prema deci, opredelili smo se za indirektni način ispitivanja, metod koji bi se najpribližnije mogao odrediti kao neka vrsta projektnog testa. Od ispitanika, roditelja dece između pet i osamnaest godina, tražili smo da, bez mnogo razmišljanja, dovrše nekoliko malih nedovršenih priča, smišljenih tako da što više liče na situacije iz svakodnevnog života. Okosnica svake od tih priča bio je neki od tipičnih problema koji se javljaju u vaspitanju. Jedan od takvih problema svakako je razvoj **samostalnosti** kod dece, na koji ćemo se ovde usredsrediti. Pogledajmo, najpre, kako je izgledala ponuđena nedovršena priča.

Na plaži sede otac, majka i dete. Dete se igra u pesku. Otac i majka odlaze do obližnjeg kioska, a detetu strogo zabranjuju da ulazi u vodu dok se oni ne vrate. Ali, u jednom trenutku dune vetar i odnese detetovu loptu u plićak. Dete otrči da uzme loptu i pritom se sasvim pokvasi. Roditelji po povratku zatiču dete mokro i počinju da viču na njega. Dete, kroz plač, objašnjava šta se desilo. Roditelji na to kažu

Ovu malu priču dovršavalo je 148 roditelja iz Beograda, oba pola, starih između 25 i 45 godina, najveći broj njih sa srednjom i višom školskom spremom, a manji sa visokom i osnovnom. Da ponovimo, ovo je bilo samo jedno od većeg broja pitanja (različitih tipova), na koja su ispitanici odgovarali uz uopšteno uputstvo da na ovaj način želimo da ispitamo njihov odnos prema vaspitanju dece. Ispitivanja su obavljena u školama i predškolskim ustanovama koje njihova deca pohađaju.

Iako je dovršavanje priča bilo 'otvorenog tipa', što znači da su priču dovršavali svojim rečima umesto da biraju ponuđene varijante završetka, odgovori roditelja su se grupisali u **osam kategorija** koje je moguće jasno razlikovati na osnovu stepena **tolerancije** ili, kako smo to interno nazvali, opredeljenosti 'za dete' nasuprot opredeljenosti 'za normu'. Evo kako izgledaju tih osam kategorija (kao primeri tipičnih odgovora za svaku kategoriju dati su doslovni odgovori pojedinih ispitanika).

TIPIČNI ODGOVORI	broj odg.	KATEGORIJE	%
1. 'Izvini, ovo je zaista bila posebna situacija u kojoj si dobro postupio'	17	Tolerantni, razvijaju samostalnost kod deteta.	11,5
2. 'Dobro, smiri se, sve će biti u redu, presvuci se da ne nazebeš'	32	Popustljivi	21,6
3. 'Trebało je da zamoliš nekog odraslog da ti dohvati loptu'; 'Nisi morao ići, kupili bismo drugu'	22	Tolerantni, nude praktične alternative samostalnosti	14,9
4. 'Nije trebalo da odlaziš u vodu, mogao si se udaviti'	13	Tolerantni, ali suzbijaju samostalnost zastrašivanjem	8,8
5. 'Ipak nije trebalo da ideš u vodu'; 'Ipak je trebalo da nas sačekaš kao što smo se dogovorili'	25	'Čvrsti' (insistiranje na normi bez grubosti)	16,9

6. 'Zašto nisi poslušao? Nisi smeo ući u vodu kad smo ti to zabranili!'	22	Strogi (grubo insistiranje na normi)	14,9
7. 'Nije trebalo da te ostavljamo samog'; Krivi smo mi što smo te ostavili samog'	14	'Uvek budni' (uskraćivanje mogućnosti za razvoj samostalnosti)	9,5
8. 'Nemoj ti nama to da pričaš'; 'Nemoj da lažeš'	3	Nepoverljivi	2,0
148			100%

Mada smo se, radeći na ovom istraživanju, trudili da ga obavimo metodološki što korektnije, u svakom pokušaju analize njegovih rezultata, a naročito u izvođenju zaključaka na osnovu njih, mora se imati na umu činjenica da ono nije rađeno sa nekim drugim ambicijama osim da na brzinu (diktiranu time što je njegov naručilac bio jedan nedeljni list) snimi stanje stvari u oblasti kojom se bavilo. Ne gubeći iz vida sve rezerve koje iz ovoga slede, ipak smatramo da rezultati koje smo naveli nude privlačan materijal za pokušaj jedne, svakako veoma obazrive, analize. Iz istih razloga, moramo se čuvati da ni u tumačenju ovih rezultata ne odemo predaleko, pa ćemo se zato ograničiti samo na one njihove aspekte koje je moguće neposredno povezati sa problematikom kontinuiteta/diskontinuiteta u vaspitanju.

Kriterijum za razvrstavanje odgovora u kategorije, kao što smo već napomenuli, bio je **stepen tolerancije u odnosu na kršenje postavljene norme**. U svetlu diskusije o kontinuitetu/diskontinuitetu u vaspitanju, ovo uopšteno pitanje moglo bi se razbiti na dva konkretnija: (1) koliko su naši savremeni gradski roditelji skloni da insistiraju na **poslušnosti**, dakle, da uče decu jednom obliku ponašanja koji će kao odresli morati da oduče (diskontinuitet); (2) u kojoj se meri tolerancija, zapravo, svodi i ograničava na blagost i popustljivost, a koliko u njenim okvirima ima prilike za dete da se uči **samostalnosti**, kao obliku ponašanja koji će se od njega očekivati kada odraste (kontinuitet). Iako bi na prvi pogled možda moglo izgledati da ova pitanja daleko prevazilaze skromne okvire našeg istraživanja (tačnije, samo jednog njegovog manjeg dela) smatramo da ona sasvim logično proizilaze iz prirode problema koji su roditelji imali da reše: u priči koju su dovršavali (pretpostavljamo, na osnovu sopstvenih sklonosti) dete je, izlažući se realnoj opasnosti, prekršilo zabranu postavljenu upravo sa ciljem da ga od te opasnosti sačuva. Taj akt **neposlušnosti** bio je, međutim, istovremeno i akt **samostalnosti**. Opređenje roditelja u situaciji kao što je ova trebalo bi, prema tome, da stoji u značajnoj vezi sa njegovim odnosom prema oba ova oblika ponašanja. Reći ćemo, najpre, nešto o svakoj od kategorija koje smo dobili da bi nam to, u daljem tekstu, poslužilo kao osnov za odgovore na pitanja koja smo postavili.

(1) Saslušavši dete, roditelj uviđa da bi dalje insistiranje na zabrani koju je postavio bilo samo sebi svrha i to priznaje i detetu. Ovo mu otvara mogućnost da kasnije sa njim razgovara o razlozima zbog kojih mu je sve 'oprosteno', što je ujedno i jedini način da dete iz ovakve situacije nešto jasno shvati. Ova kategorija odgovora je, zapravo, jedina u kojoj se

nedvosmisleno ispoljava sklonost roditelja da aktivno doprinese razvoju samostalnosti deteta.

(2) Ovakva topla i popustljiva reakcija roditelja svakako ne može štetiti detetu ali mu, dugoročnije gledano, neće mnogo ni koristiti. Iz ovakvih postupaka roditelja, dete će pre zaključiti da poštovanje normi nije mnogo važno, nego to da biti samostalan **jeste** veoma važno. Roditelji koji su skloni da ovako reaguju ne odbacuju samostalnost, ali imaju prema njoj pasivan odnos: oni ne sputavaju detetove samostalne postupke, ali mu ni ne pomažu da nauči da su takvi postupci zaista poželjni i potrebni.

(3) Reakcija kao što je ova ukazuje na sklonost roditelja da 'zao-bilaze' samostalno ponašanje deteta kao mogućnost rešavanja problema. Mada kao alternativu samostalnosti ne nameću poslušnost, ona koju nude može doprineti razvoju sklonosti koju će ono, kada odraste, takođe morati da oduči: sklonost oslanjanju na druge da reše njegove probleme.

(4) Ovaj tip reakcije ne suzbija samostalnost zahtevom za poslušnošću ali je, ništa manje direktno, suzbija zastrašivanjem. Opreznost je, svakako, stav koji je koristan i koji treba **kontinuirano** sticati od početka života, ali samo ako se razvija kao **dopuna** samostalnosti i hrabrosti, a nikako kao njihova **alternativa**. Kod dece čiji su roditelji skloni ovakvim reakcijama razvoj samostalnosti biće, dakle, obeležen diskontinuitetom.

(5) Ovakvo insistiranje na poslušnosti nije grubo i, prema tome, ne remeti emocionalni odnos između deteta i roditelja ali, ako ostane **neobrazloženo**, dete će iz njega naučiti jedino to da treba da bude poslušno. Ovo će, naravno, morati da oduči kada odraste.

(6) Grubo insistiranje na poslušnosti (uključujući tu i fizičko kažnjavanje) dovodi dete, u principu u situaciju istu kao što je prethodna s tim što će mu u ovom slučaju biti znatno teže (ili čak nemoguće) da oduči svoju poslušnu ulogu ili će, pak, čim mu se za to ukaže prilika, od nje pobeći u buntovništvo i potčinjavanje drugih.

(7) Roditelji koji ovako reaguju ne uče dete ni samostalnosti, ni poslušnosti. Neprestano bdijući nad njim oni ga, jednostavno, ne uče ničemu. Ovakvi roditelji se ponašaju kao da su detetov produžetak. Kada više ne budu mogli da se ponašaju na ovaj način (a to je, najkasnije, već u vreme polaska deteta u školu) dete će morati da oduči ne samo neki određeni oblik ponašanja, nego čitav jedan način života. Teškoće sa kojima se takvo dete suočava usled ovako diskontinuiranog iskustva mogle bi se uporediti sa onima koje ima osoba koja je iznenada postala invalid.

(8) Budući da razmatranje svih (mnogobrojnih) nepovoljnih posledica koje nepoverenje roditelja u dete može imati za njegov psihički razvoj nije predmet ovog članka, na njima se ne možemo zadržavati. O kontinuitetu učenja bilo čega, osim zaplašenosti i nepoverljivosti, ovde ne može biti ni govora.

Sudeći po odgovorima naših ispitanika, među roditeljima u našoj savremenoj sredini najviše je onih **popustljivih**, više od jedne petine (21,6%). Tolerantnih, uopšte (prve četiri kategorije), ima više (56,8%) nego onih netolerantnih (43,2%) ali, kao što se vidi, ne mnogo više. Ako

se, pak, kao kriterijum uzme **suzbijanje samostalnosti** (na razne načine: zastrašivanjem, bez grubosti, strogo, prezaštićivanjem deteta, nepoverenjem), onda nešto malo pretežu takve sklonosti (52,1% — zbir procenata u kategorijama 4—8) u odnosu na one koje samostalnost podstiču ili, bar, tolerišu. S obzirom da se, od naših ispitanika, samo nepuna trećina opredelila za eksplicitno insistiranje na poštovanju postavljene zabrane (kategorije 5 i 6, 31,8%), moglo bi se zaključiti da u vaspitavanju naše današnje gradske dece, bar kad je u pitanju samostalnost, i nema diskontinuiteta u onoj meri u kojoj ga, prema Rut Benedikt, ima u zapadnoj kulturi. Ako se, međutim, uzmu u obzir svi vidovi suzbijanja samostalnosti (kategorije 4 do 8) onda, kao što smo videli, diskontinuitet postaje znatno uočljiviji, pokazujući se u više od polovine odgovora koje smo dobili. Ovakvi rezultati mogli bi sugerisati sledeći odgovor na prvo od dva pitanja koja smo nešto ranije postavili: naši savremeni gradski roditelji nešto su skloniji suzbijanju samostalnosti nego njenom tolerisanju; u tom suzbijanju najčešće pribegavaju direktnom insistiranju na poslušnosti (poštovanju norme koju su postavili), ali i drugim sredstvima (zastrašivanju, prezaštićivanju i nepoverenju). Moglo bi se, dakle, tvrditi da razvoj samostalnosti kod njihove dece obeležava **diskontinuitet** pre nego **kontinuitet**, u tom smislu što im se u detinjstvu, kao alternative samostalnosti, nameću različite uloge koje kao odrasli treba da oduče. Nije li ovakav zaključak, s obzirom na to da veoma veliki broj odgovora (celih 47,9%) ni na koji način ne ukazuje na suzbijanje samostalnosti, ipak preteran? To je sasvim moguće, s obzirom na činjenicu da je razlika u procentu onih koji direktno suzbijaju razvoj samostalnosti (kategorije 4 do 8, ukupno 52,1%) i onih koji je ne suzbijaju (kategorije 1 do 3, ukupno 47,9%) veoma mala i da se, verovatno, u statističkim analizama ne bi pokazala značajnom. Jasno je da nedostatak ovakvih analiza i predstavlja jedan od bitnih izvora rezerve prema svakom zaključku koji izvodimo iz podataka koje smo dobili. Ako bi se, dakle, zaključak koji smo malopre izveli mogao smatrati preteranim, alternativna interpretacija koju možemo ponuditi je da razvoj samostalnosti kod naše savremene gradske dece približno **podjednako** karakteriše i **kontinuitet** i **diskontinuitet**. Ovo, svakako, ide u prilog i inače rasprostranjenom uverenju da je naša kultura obeležena svojevrsnom mešavinom uticaja različitih tradicija. U vezi s tim, moglo bi se očekivati i to da bi ovakvo ispitivanje moglo dati i drugačije rezultate da je izvedeno u seoskoj sredini ili nekom kraju naše zemlje u kome je uticaj jedne kulture (npr. zapadne) izrazitiji.

Pokušajmo, sada, da odgovorimo i na drugo pitanje koje smo postavili: u kojoj se meri tolerancija prema razvoju samostalnosti, zapravo, svodi na popustljivost, a koliko ona podrazumeva i stvarno **podsticanje** razvoja ove osobine od strane roditelja. Možemo li, dakle, tvrditi da onih 47,9% roditelja koji ne suzbijaju samostalno ponašanje kod svoje dece, zaista aktivno doprinose njegovom razvoju? Po svojoj prilici ne možemo, budući da bi to odgovaralo sklonostima svega 11,5% ispitanih roditelja (kategorija 1). Drugačije rečeno, ako uzmemo u obzir samo one roditelje koji ne suzbijaju samostalnost (kategorije 1.2 i 3), samo nešto više od petine njih je, sudeći prema načinu na koji su dovršavali priču, skloni da aktivno podstiče razvoj samostalnog ponašanja kod svoje dece.

Da bismo nekako povezali odgovore na naša dva pitanja i, tako, pokušali da damo neki opšti zaključak, pogledajmo naše rezultate na još jedan način. Ako saberemo sve reakcije kojima se, na ovaj ili onaj način, nude **alternative samostalnosti**, bilo 'prijateljskim ubeđivanjem' (takvih je najviše — 40,6% — kategorije 3,4 i 5), bilo insistiranjem na poslušnosti (kategorija 6), nudiš apsolutne zaštite (kategorija 7) ili uskraćivanjem poverenja (kategorija 8), njihova se zastupljenost penje na cele dve trećine (67%). Ako se ovome doda podatak da je, među onima koji takve alternative ne nude, gotovo duplo više onih koji samostalnim postupcima dece 'gledaju kroz prste' (21,6%), nego onih koji aktivno doprinose njihovom razvoju (11,5%), zaključak bi morao biti nedvosmislen: u vaspitavanju naše savremene gradske dece za samostalnost izrazito **preovlađuje diskontinuitet**.

Sudeći po rezultatima ovog ispitivanja, dakle, samo nešto više od jedne desetine roditelja u našoj današnjoj gradskoj sredini skloni je da aktivno podstiče razvoj samostalnosti kod dece. Ova brojka bi, verovatno, izgledala nešto manje zabrinjavajuće jedino ako bi neko istraživanje pokazalo da takvi roditelji imaju u proseku više dece nego oni iz ostalih kategorija. Budući, međutim, da nemamo nikakvog osnova da tako nešto pretpostavljamo, gledajući brojke koje su pred nama (svakako, pod uslovom da one zaista nešto kazuju o pravom stanju stvari) ostaje nam samo da sa nelagodnošću čekamo trenutak kada će velika većina naše 'dobre' dece postati zbunjeni mladi ljudi. Naravno, s obzirom na svu složenost puteva determinisanja razvoja pojedinca, ovi podaci nam ne dopuštaju neka određena predviđanja o tome šta će se dogoditi **posle** tog 'trenutka zbunjenosti' (trenutka koji, obično, traje godinama). Jedino na šta nam oni nedvosmisleno ukazuju jeste to da su vaspitačke sklonosti koje preovlađuju kod roditelja u našoj savremenoj gradskoj sredini takve da pre **otežavaju** nego olakšavaju njihovoj deci da postanu samostalni odrasli ljudi. Da li će ona, uprkos tim otežanim uslovima, to i postati ne zavisi, naravno, samo od roditelja. Možemo li reći: na sreću? To bismo smeli samo kada bismo bili sigurni da ostali ključni agensi vaspitanja (pre svega škola) deluju na drugačije načine. U to ne samo da nismo sigurni nego, na žalost, nemamo mnogo osnova da tako nešto pretpostavimo. Pa ipak, ti isti roditelji, ta ista škola, kao i svi ostali koji su na neki način uključeni u vaspitavanje dece, očekuju da se ona 'jednog dana' osamostale. Podaci koje smo naveli, kao i teorijska rasprava koja im je prethodila, daju nam pravo da postavimo pitanje: na osnovu čega?

Mada razmatranje svih mogućih **posledica** ovakvog stanja stvari prevazilazi kako okvire tematike kojom smo se ovde bavili, tako i kompetencije razvojnog psihologa, značaj tih posledica nameće nam, ipak, potrebu da nekoliko završnih rečenica posvetimo upravo njima. Ako je istina da su načini vaspitavanja dece u društvima zapadne civilizacije tradicionalno takvi da, u nekim od najvažnijih domena života npr. (odgovornost, nezavisnost, seksualnost), pojačavaju kontraste između deteta i odraslog i naglašavaju diskontinuitet u prelaženju iz jedne uloge u drugu, oni onda, više nego ma šta drugo, predstavljaju **prepreke** na putu ka zrelosti. Nije li ovo, ipak, preterano zaoštavanje problema? Jer, i pored svih

moćućih prepreka, deca odrastaju i sazrevaju. Da li zaista sazrevaju? Može li se tako, gotovo preko noći, prestati biti nezreo i postati zreo? To uopšte ne izgleda verovatno. Ako se od nekoga ko je za to nedovoljno pripremljen, odjednom, traži da bude zreo, sve što on može učiniti to je da, brže-bolje, počne da glumi zrelost. O tome u kojoj meri takva gluma može biti pogubna, kako za pojedinca tako i za društvo u kome živi, rečeno je dosta u psihologiji ličnosti i socijalnoj psihologiji. Ipak, ubedljivije nego bilo kakva naučna studija, o tome ponekad govori književnost. Završićemo, zato, ovaj tekst jednim kratkim odlomkom iz romana Šala Milana Kundere, odlomkom koji će, verujemo, bolje nego išta što smo do sada rekli, osvetliti suštinu onoga o čemu je ovde reč.

»Mladost je užasna: to je pozornica po kojoj u visokim koturnima i u najrazličitijim kostimima hodaju djeca (navodno: nevina djeca!) i izgovaraju naučene riječi koje tek napola razumiju, ali kojima su fanatički odana. I povijest je strašna, jer se tako često pretvara u igralište za nezrele: igralište nezrelog Nerona, igralište nezrelog Napoleona, igralište fantazirane mase djece kojih se imitirane strasti i primitivno postavljene uloge neočekivano pretvaraju u katastrofalno stvarnu stvarnost.« (str. 71—72. Izd. 'Znanje', Zagreb, 1982.)